

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ДЖЕРЕМІ БЕНТАМА

Головко О. М.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: статтю присвячено аналізу історико-правових поглядів видатного англійського філософа права, юриста і соціолога Дж. Бентама. Як родоначальник доктрини утилітаризму він звертався до історико-правових проблем для обґрунтування своїх теоретичних положень. Вчений сформулював новий понятійний апарат права на підставі поняття користі. Розглянуто погляди Дж. Бентама щодо історії цивільного права та кримінального права, а також історію судочинства.

Ключові слова: філософія права, філософія історії, користь, лібералізм, демократія, кодифікація, судочинство.

Аннотация: статья посвящена анализу историко-правовых взглядов выдающегося английского философа права, юриста и социолога Дж. Бентама. Как родоначальник доктрины утилитаризма он обращался к историко-правовым проблемам для обоснования своих теоретических положений. Ученый сформулировал новый понятийный аппарат для права на основе понятия пользы. Рассмотрены взгляды Дж. Бентама на историю гражданского права и уголовного права, а также историю судопроизводства.

Ключевые слова: философия права, философия истории, польза, либерализм, демократия, кодификация, судопроизводство.

Annotation: the article is devoted to analyze historical and legal opinions of the famous English Philosopher of law, lawyer and sociologist J. Bentham. As the founder of the Utilitarian doctrine he appeal to historical and legal problems for justification his theoretical positions. The scientist had formulated a new conceptual apparatus for law based on the concept of utility. In the article are considered the Bentham's opinions on the history of civil law and criminal law and the history of legal proceedings.

Key words: philosophy of law, philosophy of history, utility, liberalism, democracy, codification, legal proceedings.

Одним із завдань сучасних фундаментальних юридичних дисциплін вбачається забезпечення їх ефективної взаємодії. Про співвідношення теорії та історії держави права між собою, а також історії держави і права та історії політичних і правових учень, теорії держави і права та історії політичних і правових учень говориться у кращому випадку у вступних, методологічних частинах відповідних підручників і навчальних посібників, спеціальних робіт, як видається, поки що недостатньо.

Разом з тим, якщо ми говоримо про розвиток права як першоджерело для формування правових поглядів та ідей, і навпаки, про вплив другого на перше, очевидно, що титани політико-правової думки, які здебільшого належать до когорти філософів права, мали погляди не лише на природу права і держави, їх походження, а й закономірності та особливості розвитку.

Сьогодні у громадянській історичній науці є достатньо розповсюдженим термін «історіософія», який позначає філософію історії. З сучасних методологічних позицій цю предметну сферу окреслив відомий британський вчений П. Л. Гардінер (1922–1997), за науковою редакцією якого вийшла популярна в західному науковому світі монографія «Філософія історії» (1974) [1]. Однак, історико-філософські погляди належали багатьом кращим мислителям людства, починаючи (у системному вигляді) з Аристотеля. Досить згадати, що перу Г. В. Ф. Гегеля (1770–1831) належить спеціальна робота з філософії історії [2].

Разом з тим, на наше глибоке переконання, об'єктивно склалося так, що філософія права посідає більш вагомe місце в світовій філософській думці, ніж філософія історії. Для людей часто-густо важливіше пояснити сучасне, ніж минуле, а робити висновки з уроків історії вони вміють далеко не завжди.

Право є явищем універсальним у людському світі, воно належить до тих фундаментальних сфер життєдіяльності, які є незамінними за своєю соціальною роллю, тим інститутом (поруч із державою), який забезпечує співіснування людей на землі. Історія права (у радянській модифікації – історія держави і права) як наукова і навчальна дисципліна сформувалася в ХІХ столітті. Якщо говорити про те, чи належить сьогодні історико-правова наука передусім до юридичних або до історичних наук, не лише формальна, а й змістовна складова вказують на домінують перших. Отже, основу методології сучасних історико-правових досліджень слід будувати водночас на філософії права і на філософії історії, з перевагою і пріоритетом першої.

Єдиного, на кшталт марксистсько-ленінського, підходу ані до філософії права, ані до філософії історії немає. І це не лише нормально, а й добре, оскільки повертає до методологічного плюралізму, світоглядного багатства, напрацьованого впродовж багатьох десятиліть, якого вітчизняна наука була позбавлена у попередні роки. Отже, розробка методологічних засад історико-правових досліджень повинна ґрунтуватися не лише на здобутках сьогоденнішніх фахівців, а й на історіософських підходах минулого. При цьому справедливим було б обмежити коло мислителів філософами права, а отже – розвитком ідей і поглядів про історію права і держави у філософсько-правових вченнях (тобто вченнях про право і державу чи політичних і правових ученнях).

Цією розвідкою планується розпочати низку публікацій щодо історико-правових підходів найбільш видатних представників світової політико-правової думки. Перший персонаж – **Джеремі** (часто в російській літературі його ім'я подавалося і подається в латинізованій формі – Ієремія) **Бентам** (Jeremy Bentham, 1748 – 1832 рр.). Його філософсько-правова доктрина отримала назву «утилітаризм» - від латинського *utilitas* – користь, вигода. Вона мала вплив на всю етичну і правову думку тогочасного світу. Дж. Бентам був визнаний не тільки й не стільки на батьківщині, скільки у континентальних правових системах – французькій та російській. Він – один із небагатьох мислителів такого всесвітнього рівня, чие життя і діяльність були пов'язані з Україною.

З самого початку літературно-наукової діяльності Дж. Бентама вона стала предметом наукових дискусій і коментарів. Аналізу літератури про цього мислителя (як й інших філософів права такого найвищого, світового рівня) можна було б присвятити окреме дослідження, у тому числі монографічне. У Великій Британії про доробок Дж. Бентама писали кращі філософи, починаючи з Д. С. Мілля, у Російській імперії – П. Я. Левенсон, М. І. Пилинkevич (Київський університет), П. О. Покровський та багато інших, серед радянських і сучасних вчених – В. С. Нерсесянц, Г. Г. Демиденко, Т. Г. Андрусак, Ф. П. Шульженко, В. Д. Бабкін та багато інших.

Разом з тим, спеціально на філософсько-правових і етичних поглядах англійського мислителя щодо історії права, закономірностей її розвитку, генезису та значення державно-правових інститутів у історичному контексті попередні дослідники, наскільки відомо, не зупинялися. Це і є метою та завданням статті.

З історичною школою права німецьких юристів відійшли в минуле епохи просвітництва і романтизму. ХІХ століття стало часом початку науково-технічного прогресу. Інтенсифікація розвитку точних наук почала зростати в геометричній прогресії. Віра у всевільність розуму, міркувань стала поступатися захопленою точним знанням, експериментом, прагматизмом і користю. Так, на історичну арену інтелектуальної філософсько-правової та теоретико-правової діяльності почали виходити розрахунок, підрахунок, намагання виправдати теоретичні положення аргументами з реальних суспільних процесів, і навпаки, узагальнюючи другі, робити висновки. Наставала епоха позитивізму. У Великій Британії (й світі в цілому) кроком до нього став утилітаризм, започаткований Дж. Бентамом.

Він прожив довге навіть за сучасними мірками й насичене життя – 84 роки. Він був адвокатом і вченим, юристом, філософом, соціологом. Близько року прожив в Україні (біля Кременчука, 1786 – 1787 рр.). Тут він написав працю «Захист лихви» і трактат «Паноптикон» про раціональне влаштування в'язниць [3, с. 221]. Тут же, в Кременчуці, відбулося і вражаюче для англійського юриста зіткнення з суспільно-правовою дійсністю Російської імперії. «Джентльмени», які отримували жалування не більше 600 рублів на рік, програвали в карти по 800 рублів за один день [4].

Дж. Бентам став першим представником європейського лібералізму, який повністю відмовився від природно-правової теорії з її суспільним договором. Він спеціально не займався історією права, однак, його думки і висновки стали однією з «цеглин» у підмурку теоретико-методологічного фундаменту світової історико-правової науки. Він розвинув ідею Дж. Локка про користь і перетворив її на цілісну філософсько-правову систему [5, с. 196].

Однією з найбільш відомих його праць стала монографія «Вступ в підвалини моральності й законодавства» [6]. У ній вчений сформулював принцип корисності: «Під принципом корисності розуміється той принцип, який схвалює або не схвалює будь-яку дію, зважаючи на те, чи має вона (як нам здається) прагнення збільшити або зменшити щастя тієї сторони, про інтереси якої йдеться, або, інакше кажучи, сприяти або заважати цьому щастю. Я кажу: яка б там не була дія, і тому говорю не лише про будь-яку дію приватної особи, але і про всяку міру уряду» [6].

І хоча сам Дж. Бентам спеціально не застосовував свій універсальний принцип до історико-правових явищ, його теорія утилітаризму мала суттєвий вплив на право розуміння, теорію та методологію права ХІХ ст. «Проти принципу користі можна виставляти дрібні сумніви і дрібні словесні труднощі; але йому неможливо протиставити ніякого дійсного і ясного заперечення» [7, с. 19]. Утилітаризм Бентама ґрунтувався на раціоналізмі філософії права Просвітництва, він відповідав поглядам щодо індивідуалізму й лібералізму, ідей свободи конкуренції, торгівлі й слова тощо [Див. 8].

Основним завданням мислителя стало побудувати правову картину в новому, реальному (а не фіктивному), за термінологією Дж. Бентама понятійному апараті [Див.: 9], де головними поняттями стають «користь», «шкода», «задоволення», «страждання» і т. д. і т. п. Велика увага приділяється співвідношенню моралі й права. Безумовно, як вказувалося вище, історико-правових питань міркування науковця стосуються опосередковано, методологічно-понятійно. Як правило, Дж. Бентам звертався до історико-правових сюжетів лише у якості ілюстрації, прикладів застосування своїх теоретичних конструкцій. Прикладом може стати аналіз претензії лондонських купців до іспанського короля Філіппа ІІІ. Англійський королівський суд виніс рішення на користь співвітчизників [7, с. 304].

При цьому Дж. Бентам визнавав історичну обумовленість національних правових систем. «Один і той же закон на словах не є один і той же закон на ділі, коли чуттєвість двох народів істотно різна» [7, с. 62]. Однак, за науковцем, попри всі відмінності, є універсальні для всіх народів інститути, першим серед них він називає право власності. «Власність і закон разом народжуються, разом і помирають. Поки не було законів, не було і власності. Знищити закони, зникне й власність» [10, с. 338].

Аналізуючи інститут власності, Дж. Бентам, за своєю звичкою, звертається до історико-правових прикладів. Цікавим є порівняльно-правовий аналіз правового статусу селян у США, Великій Британії, Угорщині й Російській імперії. У першому випадку вчений називає землероба власником, у другому – фермером (хоча й незрозуміло, чим відрізняється американський фермер від англійського), у третьому – кріпаком (прикріпленим до землі), у четвертому – рабом (так, і не інакше трактував російське кріпосне право Дж. Бентам) [10, с. 345]. У іншій частині «Основних засад цивільного кодексу» він наводить три види рабства: афінське (античне), північноамериканське (негри – раби), російське (кріпаки) [10, с. 423].

Англійський мислитель велику увагу приділяв дослідженню з позицій власної утилітарної (термін цей впровадили вже його учні) теорії права практично усіх основних галузей тогочасного права (законодавства, оскільки в англійській мові різкої різниці понять «право» і «закон» не проведено). Таким чином, склалися вчення Дж. Бентама про:

- цивільне право, цивільно-правові права і обов'язки;
- кримінальне право, поняття злочинів, їх класифікацію, вчення про покарання та його виконання;
- теорію нагород у зв'язку з теорією покарань;
- процесуальне право;
- кодифікацію (це вчення так і не було сприйняте англійською правовою доктриною);
- конституційне право, передусім парламентаризм [Див.: 11].

Щодо останньої позиції цікавим є бентамівський проект конституційної реформи, побудованої на демократичних засадах [12].

Аналізуючи цивільно-правові відносини, будучи прихильником позитивного права, Дж. Бентам говорить про необхідність кодифікації цивільного законодавства у Великій Британії, а отже про перетворення прецедентного права на кодифіковане. Як і його попередники, і наступники, вчений не міг уникнути звернення до історії Давнього Риму, щоб розкрити питання становлення і розвитку цивільного права. Дж. Бентам при цьому був вельми оригінальним, коли вважав, що вивчення історії римського права в межах шкільної класичної освіти, є шкідливим: «Вивчаючи історію римського народу, юнаки з ранніх літ звикають до актів громадянської несправедливості, які самі по собі кричущі, але завжди прикриті благовидними приводами і завжди супроводжуються пишними вихваленьми римських чеснот» [10, с. 361].

Як прихильник позитивного законодавства, Дж. Бентам виступає з критикою прецедентного права, наголошуючи на його заплутаності й складності, передусім у процедурних питаннях [10, с. 372].

Те ж закидає він і феодальному законодавству, передусім цивільному. Вчений полемізує з Ш. Л. Монтеск'є, який порівнював феодальне право із могутнім дубом. На думку Дж. Бентама, правильно було б порівняти його з отруйним деревом. «Феодальна система внесла в закони заплутаність і складність» [10, с. 419].

У той же час, вчений висловлює оригінальну думку про підміну понять при встановленні одноосібної влади. Він говорить, що стародавні римляни, які жахалися слова «цар» (гех), спокійно сприймали слова «диктатор» та «імператор», а О. Кромвель, не маючи жодних шансів посісти престол, під ім'ям «протектор» отримав владу більшу, ніж король у парламентській монархії [13, с. 642]. І дійсно, вже через сторіччя після смерті Дж. Бентама з'явилися вожді, дуче, фюрери, влада яких у тоталітарних державах перевищувала будь-який абсолютизм.

У праці «Основні засади кримінального кодексу» вчений у розділі, присвяченому злочинам, пов'язаним із зловживанням владою, згадує про поділ влади. При цьому його підходи схожі на конституційні погляди Г. В. Ф. Гегеля, що гілки влади не повинні бути окремими і автономними, і їх повинна об'єднувати верховна влада (хоча Дж. Бентам не конкретизує, що це повинен бути монарх) [13, с. 657-658]. Тут вбачається подібність до сучасної ідеї щодо статусу Президента як гаранта Конституції, який забезпечує рівновагу і ефективну взаємодію гілок влади при її поділі.

Історико-правова наука велику увагу традиційно й обов'язково приділяє історії судочинства і судоустрою. Аналіз державно-правового устрою різних народів у різні епохи свідчить, що на ранніх етапах складання і розвитку державності публічна влада була неподільною. Одні й ті ж посадовці здійснювали різні за юридичною природою функції: князь, скажімо, в Давній Русі, був і законодавцем, і головним управлінцем, і верховним суддею [Див.: 14, с. 5]. Тому суттєве значення для подальшого розвитку історико-правової науки має просте (як і більшість у нього) визначення предметної сфери судової влади: «Спор про право, порушення права: ось єдині приводи, за якими виникає судова діяльність. У випадку спору про право необхідним є рішення на користь однієї зі сторін. У випадку порушення права більшою частиною достатньо припинити зло і винагородити ображену сторону, інколи ж вимагається покарання особи, яка вчинила образу» [15, с. 6].

Аналізуючи теоретичні підвалини ідеального (на його думку) судоустрою і судочинства, вчений роз'яснив історію спеціалізації судових органів за категоріями розглядуваних справ, вказав її обґрунтованість і доречність, однак попереджаючи про загрозу надмірної бюрократизації і ускладнення судової системи, заплутаності судочинства. Спеціалізацію і багатоманітність судових органів, а також систему інстанцій Дж. Бентам виводив із часів феодалізму. «Впродовж цієї загальної міжособної війни, у той час, коли барони воювали за землі, судді боролися за право суду: королівські судді віднімали все, що могли, від суддів барона, судді барона намагалися утримати за собою все, що лише можна було врятувати. Таким чином утворилися різні суди» [15, с. 19].

Все це розповідалося на прикладі історії держави і права феодальної Англії. Вказувалося, що духовенство прагнуло зробити свою юрисдикцію якомога ширшою, королі продавали право судочинства задля поповнення своїх скарбниць. Така стихійна різноманітність судоустрою вимагала, на думку вченого, спрощення і упорядкування. Чимало місця Дж. Бентам приділив порядку формування суддівського корпусу, призначенню суддів на посади, їх утриманню, змінюваності суддів, забороні їм займатися іншою, у тому числі підприємницькою діяльністю тощо – те, що безпосередньо історико-правової проблематики не стосується. Однак, все наведене вказує вектор прогресивного розвитку судоустрою й судочинства, незалежно від державної належності й правової системи.

У монографії «Про судоустрій» Дж. Бентама вміщено історико-правовий нарис виникнення і становлення апеляційних судів. Право апеляційного оскарження він трактує як ознаку юридичної розвиненості тієї чи іншої правової системи. «У законодавствах Греції та Риму апеляція вже існує, але, наскільки мені відомо, вони допускають лише одну апеляційну інстанцію» [15, с. 158].

Британська правова думка високо цінує науковий здобуток Дж. Бентама. Відомий англійський юрист Дж. Стівенс наголошував, що мислитель мав такий же вплив на законодавство, який Адам Сміт – на політичну економію [4].

Таким чином, творчість Дж. Бентама стала своєрідним містком від лібералізму XVIII до лібералізму XIX ст., від природно-правових теорій доби Просвітництва до епохи юридичного позитивізму. Як практикуючий адвокат, він критично ставився до особливостей англо-саксонського права, не бачачи його переваг, втілених у багатьох подальших соціологічних правових доктринах. Тому і прагнув і пропонував мислитель створити писану англійську конституцію, кодифікувати британське цивільне і кримінальне право, перейти від прецеденту як основного джерела права до закону. Такі підходи не були в повній мірі сприйняті сучасниками – співвітчизниками, але вони ж обумовили широке розповсюдження творів Дж. Бентама поза межами Великої Британії, зокрема прижиттєві переклади і видання у Російській імперії, які отримали поширення і в Україні. Об'єктивно філософсько-правові погляди мислителя були спрямовані на конвергенцію континентальної та англо-американської правових сімей.

Щодо історико-правових підходів Дж. Бентама, вони, природно, мали призначення обґрунтування його поглядів на право та державний устрій взагалі. Він використовував їх прагматично, утилітарно, і це логічно витікало з основної концепції бентамівської доктрини. Визнаючи розвиток, удосконалення правових систем, саме історичні інститути права і правові явища Дж. Бентам розцінював як ознаки, характеристики цієї розвиненості. Цим також його підходи мають значну цінність як для тогочасної, так і для наступної й навіть сучасної історико-правової науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. The philosophy of history /edited by Patrick Gardiner. – London; New York: Oxford University Press, 1974. – 224 p.
2. Гегель Г. В. Ф. Философия истории. – М.: Соцэкгиз, 1935. – 424 с.
3. Бабкін В. Д., Радов Г. О. Бентам // Юридична енциклопедія: В 6 т. – Т.1. – С. 221-222.
4. Левенсон П. Я. Иеремия Бентам. Его жизнь и общественная деятельность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bookol.ru/dokumentalnaya_literatura_main/biografii_i_memuaryi/168922/fulltext.htm
5. Пилинкевич Н. И. История философии права // Філософія та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира: у 2 кн. – К.: Либідь, 2011. – Кн.1/Уклад. І. С. Гриценко, В. А. Короткий; за ред. І. С. Гриценка. – С.101-306.
6. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://books.google.com.ua/books?hl=ru&id=HwW1qgS-2QYC&oi=fnd&pg>
7. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства // Избранные сочинения. В 3 т. Пер. А. Н. Пыпина и А. Н. Неведомского с предисл. Ю. Г. Жуковского. – СПб., 1807. – С. 1-315.
8. Ипполитова А. Г. Идеи совершенствования пенитенциарной системы в концепции Джереми Бентама // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2012. – Т. 14. – №3. – С. 183-186.
9. Сиома Н. А. Проблема фиктивных сущностей в философии права Джереми Бентама // Вестник Волгогр. ун-та. Сер. 7: Философия. – 2013. – №1 (19). – С. 117-123.
10. Бентам И. Основные начала гражданского кодекса // Избранные сочинения. – Т. 1. – С.317-470.
11. Покровский П. А. Бентам и его время / П. А. Покровский. – Пг.: Тип. А. Э. Коллинс, 1916. – Разд. паг.
12. Бентам И. Руководящие начала конституционного кодекса для всех государств / И. Бентам [пер. с англ.]. – СПб., 1907. – Разд. паг.
13. Бентам И. Основные начала уголовного кодекса // Избранные сочинения. – Т. 1. – С. 471-678.
14. Головка О. М. Участь адміністративно-поліцейського апарату, органів самоврядування в управлінні державними фінансами Російської імперії на українських землях (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія / Головка О. М. – Харків: СИМ, 2005. – 176 с.
15. Бентам И. О судоустройстве. Изл. О. Книрим. – СПб.: Тип. Правит. Сената, 1860. – 255 с.